

Rusínová, Zdenka

Úvod

In: Rusínová, Zdenka. *Tvoření staročeských adverbíí*. Vyd. 1. V Brně: Univerzita J.E. Purkyně, 1984, pp. 7-11

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/122050>

Access Date: 28. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Systémově pojatá slovtvorba nemá v české lingvistice takovou tradici, jaké se těší fonologie, morfologie a syntax. Chyběl tu nutný předstupeň strukturalistického bádání — zevrubný pozitivistický popis materiálu. Gramatiky popisující moderní češtinu sice obsahovaly kapitolu kmenosloví nebo tvoření slov, ale pro syntetizující zpracování v těchto gramatikách scházely dílčí výchozí monografie. Slovtvorné popisy tak ustrnuly na víceméně intuitivním stanovení slov sémanticky příbuzných a na více nebo méně detailním výčtu slovtvorných přípon a předpon. Největší pozornost byla přitom věnována substantivům, o něco menší adjektivům a zájmenům a nejmenší pak slovesům a příslovcím.

Poznámka. Nejzevrubnější je kmenosloví v Gebauerově-Ertlově Mluvnici české (Praha 1914), kde jsou popsány deriváty jmenné, adjektivní, slovesné i adverbialní. V úpravě Trávníčkově (Příruční mluvnice jazyka českého z roku 1925) došlo ke zkrácení této kapitoly na tvoření jmen a sloves. V Trávníčkově Mluvnici spisovné češtiny I (Praha 1951²) je druhý díl věnován tvoření slov v celém rozsahu, přičemž je největší pozornost věnována substantivům, adjektivům a slovesům. V České mluvnici od B. Havránka a Al. Jedličky z r. 1960 se stalo tvoření slov těsnou součástí tvarosloví: pojednání o každém ze slovních druhů předchází stručný popis jeho tvoření.

Historická slovtvorba kromě roztříštěných glos nebo statí věnovaných dílčím jevům v podstatě neexistovala. Tuto situaci odrážejí naše historické mluvnice: Gebauerova ani Trávníčkova kapitola o tvoření slov neobsahují, podobně je tomu i v čtyřdílném historickém popisu staré češtiny od Komárka, Vážného, Dostála a Trávníčka.

Na brněnském bohemistickém pracovišti vznikl zevrubný systémový popis historické české fonologie z pera prof. Arnošta Lamprechta, DrSc.¹), neméně obsažný a podrobný popis vývoje staročeského souvětí od prof. Jaroslava Bauera, CSc.,²) a moderní výklad historické morfologie, vyústu-

¹) Lamprecht, Arnošt: Vývoj fonologického systému českého jazyka, Brno 1966.

²) Bauer, Jaroslav: Vývoj českého souvětí, studie a práce lingvistické 4, Praha 1960.

jící až do tendencí v současné češtině, jehož autorem je dr. Dušan Šlosar, CSc.³⁾ Týž autor věnoval monografii a řadu studií historické slovo-
tvorbě. Autorka se na dvou z nich podílela.⁴⁾ Poněvadž historická
slovo-
tvorba českých adverbii zatím zpracována nebyla, byl touto prací
podniknut první pokus o monografické zpracování její problematiky.

Jedním z výchozích bodů se stala kandidátská práce Miloslavy Knap-
pové popisující slovo-
tvorbu adverbii v současné češtině.⁵⁾ Problémy his-
torického popisu lexikologického jsou shrnuty ve dvou stěžejních dílech
Igora Němce, *Vývojové postupy české slovní zásoby*⁶⁾ a *Rekonstrukce
lexikálního vývoje*⁷⁾. Tématem, nikoli metodou zpracování se našemu
úkolů nejvíce přibližuje studie Jana Jahna, *Slovanské adverbium*⁸⁾. Autor
v ní popisuje a vykládá vývoj adverbii v různých slovanských jazycích
a usiluje o syntetický pohled na jejich strukturu významovou i formální.
Nejde tu však v pravém slova smyslu o slovo-
tvorbu a navíc je zde zpra-
cována problematika paleoslovenistická a slavistická, nikoli bohemistická.

Při zpracování jednotlivých kapitol bylo nutno brát v úvahu studie
týkající se alespoň okrajově slovo-
tvorné problematiky adverbii nebo jejich
základových slov. Prací tohoto druhu není mnoho a zastoupení problémů
v nich ovšem není rovnoměrné. Zatímco v kapitole o desubstantivních
adverbii byl k dispozici pouze materiál, v kapitole o deadjektivních
adverbii bylo možno vycházet alespoň z citované studie o slovo-
tvorné
historii adjektiv, kapitola o deverbálních útvarech adverbiiálních čerpá
z monografie Dvořákovy⁹⁾ o vývoji staročeských participií, v kapitole
o depronominálních adverbii bylo nutno vzít v úvahu zpracování zá-
jmenných příslovcích v *Etymologickém slovníku slovanských jazyků*.¹⁰⁾
Etymologické slovníky byly ostatně výchozím bodem studia veškerého
materiálu. Dále byla k dispozici už jen literatura dotýkající se tu více,
tu méně dílčích problémů naší práce, jednotlivých adverbii apod. Jsou
to články a stati ocitované na příslušném místě monografie.

---

³⁾ Lamprecht, Arnošt — Šlosar, Dušan — Bauer, Jaroslav: *Historický vývoj češtiny*, Praha 1977.

⁴⁾ Rusínová, Zdenka — Šlosar, Dušan: *Průřez vývojem slovo-
tvorné soustavy adjektiv v češtině*, SPFFBU 1967, A 15, str. 37—64 a také

Rusínová, Zdenka — Šlosar, Dušan: *Slovo-
tvorná produktivita abstrakt ve vývoji
češtiny*, sb. *Miscelanea linguistica*, AUPOL Facultas philosophica, Philologica
Ostrava 1971, str. 83—90.

⁵⁾ Knappová, Miloslava: *Tvoření příslovcí v češtině*, rkp. kand. disertační práce, Praha 1973.

⁶⁾ Němec, Igor: *Vývojové postupy české slovní zásoby*, Praha 1968.

⁷⁾ Němec, Igor: *Rekonstrukce lexikálního vývoje*, Praha 1980.

⁸⁾ Jahn, Jan: *Slovanské adverbium*, AUPOL, Praha 1968.

⁹⁾ Dvořák, Emil: *Vývoj přechodníkových konstrukcí ve starší češtině*, AUC Praha 1970.

¹⁰⁾ Kopečný, František: *Etymologický slovník slovanských jazyků, slova gramatická a zájmena 1*, Praha 1973.

Kopečný, František — Šaur, Vladimír — Polák, Václav: *Etymologický slovník slovanských jazyků, slova gramatická a zájmena 2*, Praha 1980.

Pro metodu práce byly důležité dva aspekty. Jedním je stav současného bádání o adverbii, tj. jeho synchronní pojmání a problematika, například zasazení do věty, vztah ke slovesu, k adjektivu atd. K tomuto aspektu se váže i hledisko slootovorné, možnosti a cesty vznikání adverbií, povaha tzv. adverbializace, možnosti jejího splynutí s ostatními slootovornými postupy, problémy okolnostních onomaziologických kategorií, pojmové struktury adverbia atp. Vycházeli jsme tu např. ze studií H. Křížkové-Běličové,¹¹⁾ Z. Skoumalové,¹²⁾ F. Kopečného,¹³⁾ M. Komárka,¹⁴⁾ ze slootovorné teorie M. Dokulilové¹⁵⁾ a ze studie M. Knappové (op. cit.). Druhým aspektem rozhodujícím pro volbu metody bylo respektování specifických rysů staročeského materiálu, úsilí o maximální pochopení procesů při formování adverbia jako slovního druhu a při vytváření a ustalování jeho slootovorných kategorií. Neustále bylo třeba mít na mysli vzájemnou spjatost povahy slovnědruhovové formy a pojmenovacích postupů, obsahů a prostředků. Usilovali jsme tedy o využití výsledků synchronního bádání slootovorného, morfologického a syntaktického v historické slootovorbě. Aplikace moderní slootovorné teorie Dokulilové na historický materiál však není pojata mechanicky, jde spíše o snahu využít moderního výzkumného aparátu ke studiu historického materiálu. Ten představují adverbia získaná excerpcí Gebauerova Slovníku staročeského¹⁶⁾ a jeho moderního pokračování v sešitech Staročeského slovníku.¹⁷⁾ Poněvadž práce vznikala v období vycházení jednotlivých svazků, není rozsah materiálu ze sešitů ve všech kapitolách stejný. V podstatě bylo excerpováno deset sešitů, tj. až po heslo *okušovati*. Kromě toho jsme podnikli pro každý druh adverbií ještě doplňkovou excerpici a na počátku každé kapitoly jsou uvedeny prameny, z nichž materiál pochází. Časově spadá zhruba do rozmezí, se kterým počítají i oba slovníky, tj. je omezen koncem 15. století. Považovali jsme za důležité zpracovat materiál, který je tak početný a jenž je zpracován tak, že se jeho využití k dílčím studiím přímo nabízí. Z jistého hlediska lze přivítat i značnou kontrastnost při srovnávání materiálu tak starého s novým, současným. Tento fakt je důležitý především u těch slootovorných kategorií, které příliš velkými změnami neprošly, jako jsou například adverbia depronominální. (Máme tu na mysli především změny rázu strukturálního, tedy převážně kvalitativní, ne kvantitativní.)

Komplex adverbií nepředstavuje jednolitý celek. Slootovorba adverbií

¹¹⁾ Křížková-Běličová, Helena: Adverbiální determinace slovesná a větný vzorec, *Otázky slovanské syntaxe II*, Brno 1968, str. 103n.

¹²⁾ Skoumalová, Zdena: Některé otázky mluvnického popisu českého a ruského adverbia I. Studie ze slovanské jazykovědy II, *Kabinet cizích jazyků ČSAV* 1979, str. 113—181.

¹³⁾ Kopečný, František: *Základy české skladby*, Praha 1958.

¹⁴⁾ Komárek, Miroslav: *Příspěvky k české morfologii*, *AUPOI, Philologica* 41, Praha 1978.

¹⁵⁾ Dokulil, Miloš: *Tvoření slov v češtině I, Teorie odvozování slov*, Praha 1962.

¹⁶⁾ Gebauer, Jan: *Slovník staročeský I, II*, Praha 1970.

¹⁷⁾ ČSAV — ÚJČ: *Staročeský slovník, sešity 1—8 (9, 10)*, Praha 1968—1978.

je složitý proces, při kterém různé slovní druhy mění své významy na význam okolností. Jsou to především onomaziologické příznaky substancování, vlastnostní a dějový. Specifičnost každé z těchto změn si vyžádala jejich samostatné pojednání v jednotlivých kapitolách a odlišný přístup k materiálu a zčásti i odlišné zpracování.

Tvoření desubstantivních adverbíí představuje proces, v němž se substantivní názvy míst, časových úseků a způsobu v širokém smyslu stávají v některém ze svých pádových tvarů (zřídka jinak) vyjádřením okolnosti slovesného děje. V tomto procesu představuje jeho složitější část přeměna významu. (Formálním prostředkem je ustrnulá pádová koncovka, která se buď stává samostatným slovtvorným prostředkem, nebo se kombinuje s předložkou, s níž pak tvoří složený formant.) Tuto přeměnu a její rysy jsme se snažili vysledovat u poměrně omezeného počtu staročeských adverbíí. Šlo nám přitom o objasnění vzniku běžných frekventovaných základních adverbíí desubstantivních. Při výběru adverbíí, která jsme chtěli podrobit průzkumu, jsme byli vedeni snahou zvolit adverbia utvořená od substantivních pojmenování základních názvů míst, času a způsobu a popisovat ta staročeská spojení, z nichž adverbia vznikala. Nebyla tu tedy cílem materiálová bohatost a z ní učiněné závěry, nýbrž naopak šlo o to, prověřit na základních prototypch cesty, jimiž se vznik adverbia mohl udát. Příliš široký materiál substantivních základů by nemohl poskytnout záruku, že jde vždy v jeho tvarech o adverbia, a nikoli o příležitostné spojení předložky a jména. Neexistoval tu žádný formální signál dovršení adverbializace, jako je dnes například psaní spřežky dohromady. (Proto není v našem textu 'psaní dohromady nebo zvlášť bráno nikde jako kritérium, nebylo sjednocováno a v podstatě je ponecháno tak, jak je uvedeno v našich pramenech.) Adverbíální nebo neadverbíální povaha spojení musela tedy vyplývat z kontextu nebo z hodnocení autorů staročeských slovníků, nebo ze schopnosti formace stát se základem pro další derivaci, např. *bez díky* → *bezděčný* apod. V první části kapitoly zabývající se významovou přeměnou substantiv v adverbia se pracuje s celými kontexty, druhá část, v níž jde o postižení mechanismu tvoření formy, pracuje s excerpty převážně ze slovníků.

Deadjektivní adverbia představovala problematiku odlišnou, a to především pro svou relativní hotovost: jsou ve slovnících jasně vymezena, od adjektiv se zřetelně odlišují formou. Dále jde o kategorii velmi početnou. Postup adekvátní jejich specifičnosti tedy pro nás nemohla představovat snaha zachytit přeměnu významu adjektivního — vlastnostního v okolnostní, neboť tato přeměna probíhá téměř paradigmaticky se změnou větněčlenské platnosti, a navíc je manifestována zřetelnou změnou formy (na rozdíl od přechodu substance → okolnost). Zajímal nás tu především vztah dvou slovtvorných soustav: formující se adjektivní a z ní vzniklé adverbíální. Vodítkem byly slovtvorné kategorie adjektivní (získané před časem studií materiálu z několika časových průřezů.¹⁸) Adver-

bia odvozená od těchto skupin adjektiv nereflektují vždy rozdíl, které existují mezi adjektivy, a nemusejí se dokonce vždy chovat jako odvozená od adjektiv. Materiál získaný excerpce uvedených slovníků nebyl téměř doplňován (prameny jsou uvedeny jen v těch případech, kdy nejde o slovníkový materiál), je však natolik početný, že výčet příkladů je po nejméně ilustrativní. Mimo konfrontaci kategorií adjektivních a adverbialních zůstávají odvozeniny z adjektiv původních, které se formálně neliší od formací z odvozených základů, a deriváty spřežkového charakteru. Jde do jisté míry o obdobné případy, jaké představují spřežky desubstantivní (tedy spojení předložky se základem adjektivním nebo substantivním).

Deverbální adverbia si svou povahou vynutila další odlišný přístup a zpracování. Materiál se rozpadl na dvě nestejně části. Jednu představovala vlastní deverbální adverbia, která už svým nízkým počtem přesvědčují, že slovesa jsou jen vedlejším zdrojem základů vhodných pro tvoření adverbí. Druhá skupina vlastně adverbia v pravém smyslu nepředstavuje, jsou to přechodníky přítomný a minulý. Jejich vývoj nás přiměl rozšířit časovou hranici téměř o dvě stě let, tedy až do 17. století, kdy vrcholí jejich funkční i formální sblížení s adverbii. Vlastní deverbální adverbia jsou zpracována podobně jako ostatní kategorie. U přechodníků jsme sledovali kontext a jiné podmínky, které jim poskytovaly větší nebo menší možnost k tomu, aby se adverbializovaly. (Situace tu je zčásti obdobná jako u desubstantivních adverbí.) V této části práce bylo možno čerpat ze zmíněné monografie E. Dvořáka.¹⁸⁾ Do značné míry tu byl přejet jeho materiál a bylo využito jeho závěrů. Tento úsek práce je doplněn o rozbor materiálu Gebauerova, a to jeho sebraných různopodmětých přechodníkových vazeb obsažených v skladbě Historické mluvnice. Poněvadž jde o soubor z památek do konce 15. století a je relativně úplný, bylo možno ho využít bez dalšího doplňování. Rozbor ukázal, jakou roli hrály různopodmětné přechodníky při vzniku neshodného participia adverbialní povahy.

Depronominální adverbia představují soubor odlišující se od ostatních tím, že tvoří uzavřený systém a že se zde mohlo tedy počítat s největší úplností materiálu. Je to komplex, jehož členy jsou navzájem propojeny několikerým druhem vzájemných analogií formálních i významových. Poněvadž byla adverbia tohoto typu popsána v Etymologickém slovníku slovanských jazyků (op. cit.), spočívala tu naše práce nikoliv v objevení struktury a významu jednotlivých adverbí, nýbrž v popisu jejich vzájemné spjatosti, pochopení a výkladu jejich systému (srov. příslušné tabulky a retrogradní slovník).

Zbývající kategorie adverbí denumerálních a deadverbialních představují pouze doplňkovou část práce. Excerptce ze slovníků poskytla materiál jen nepočetný, ale je ve vztahu k ostatním kategoriím v náležité proporcii. Kapitoly jsou doplněny retrogradními seznamy a tabulkami.

¹⁸⁾ Rusínová, Zdenka — Šlosar, Dušan: op. cit. sub. 4.

¹⁹⁾ Dvořák, Emil: op. cit. sub. 9.